

Elman QULİYEV*

NİZAMİNİN FARSCA “XƏMSƏ” SİNDƏ ÜMUMİŞLƏK
AZƏRBAYCAN-TÜRK SÖZLƏRİ

XÜLASƏ

Nizaminin beş poemasının, qəzəl və qəsidələrinin orijinalında yüzlərlə türk köklü leksik vahid işləkdir. Onların hər birinə şair dəfələrlə yer ayırır.

Məqalədə adı keçən türkişmlər doqquz əsr öncə olduğu kimi, indi də Azərbaycan ədəbi dilinin ümumişlək sözləridir. Türkişmlərin 15-i sadə isim, 6-sı sadə sifətdir.

Məqalənin aktuallığı budur ki, türkişmlər müvafiq beytlərin içində farsca verilir, məqalə müəllifinin filoloji tərcümələri təqdim olunur, bu da Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi baxımından önəm daşıyır.

Ümid edirik ki, Nizaminin poetik irsini araşdıran alim və tədqiqatçılar bu məqalədə qaldırılan dilçilik məsələlərinə diqqət yetirəcəklər.

Açar sözlər: *türkişm, sadə isim, sadə sifət, frazeoloji xəbər, yer zərfliyi, xəbər, tamamlıq.*

Böyük Nizaminin farsca “Xəmsə”sində ümumişlək, arxaik, tarixi, hibrid (türk-fars köklü) olmaqla yüzlərlə türkişm yer alır. Bu türkişmlər çoxsaylı qrammatik funksiyalar icra edirlər. Məqalədə türkişmlər sadə yer zərfliyi, mürəkkəb təyin, sadə tamamlıq, mürəkkəb tamamlıq, sadə təyin rolundadır.

Məqalənin elmi yeniliyi budur ki, Nizami yaradıcılığı Azərbaycan dilçiliyi baxımından birbaşa orijinaldan (farscadan) tədqiq edilir, məqalə müəllifinin heca vəznində (6+5 formatda) filoloji tərcümələri təqdim olunur, türkişmlərin işləndiyi hər beytin anlaşılması üçün onların qısa açıqlamaları diqqətə çatdırılır.

Azərbaycanca, türkcə, farsca “bağ” sadə isim kimi sadə yer zərfliyində:

Dünyanı qınayan Nizami deyir, bu əlvan bağda elə ağac bitmir ki, baltaçının zərbəsindən sağ qalsın. “Əlvan bağ” (“bağ-e rəngin”) dünyanın, “baltaçı” (“təbərən”) ölümün təlmihi, “meyvə ağacları əkilən sahə” anlamında “bağ” isim olaraq “bağda” (“dər bağ”) formatında yerlik halda sadə yer zərfliyidir. [Nizami, II, s.1048]:

Bir ağac bu əlvan bağda bitməyir,

Baltaçı zərbindən salamat qala.

در این باغ رنگین درختی نرست،

که ماند از قفای تیرزن درست .

açıqlamamız:

Bir ağac dünyada cücərib bitmir,

Ölümün zərbindən salamat qala.

Azərbaycanca “bel”, farsca “bil” sadə isim kimi mürəkkəb xəbərdə:

Halal əməyi öyən Nizami tarlada işləyən qoca əkinçinin adından Süleyman şaha deyir ki, alnımdan axan tər mənim suyum, barmağımın ucu mənim belimdir.

“Qazma üçün alət” mənasında “bel” isim olaraq “dır” xəbərlik şəkilçisinin düşürüldüyü “mənim belim(dir)” anlamında “bil-e mən” mürəkkəb xəbərində [Nizami, I, s.60]:

Alnımdan axan tər mənim suyum(dur),

Barmağın ucu da mənim belim(dir).

آب من اینک عرق پشت من ،

بیل من اینک سر انگشت من .

Azərbaycanca “çinar”, türkcə “çinar”, farsca “çenar” sadə isim kimi sadə tamamlıqda:

İskəndərin ordusu ilə döyüşdən öncə Dara öz başçılarını yanına çağırır. Onlardan biri Daranı ucaltmaq üçün ona deyir ki, balqabaq kolu çinar ağacına dırmaşıb uzun-uzadı qala bilmədiyini kimi, İskəndərin ordusu da uzun-uzadı Daranın ordusu ilə döyüşə bilməz. Balqabaq zəifliyini, çinar isə möhkəmliyin simvolları sırasında yer alır.

“İri, hündür ağac” anlamında “çinar” isim olaraq “çinar-la” mənasında “ba çenar” formasında qoşmalı sadə tamamlıqdır [Nizami, II, s.1066]:

Balqabaq kolları uzun-uzadı

Çinarla yanaşı dayana bilməz.

درخت کدو تا نه بس روزگار

کند دعوی همسری با چنار .

* Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
elmanquliyev55@gmail.com

"Çinar" ismində ahəng qanunu pozulur. Bu onun fars köklü olmasından qaynaqlanmış. Dilimizdə "ilan, ildırım, ilğım, işıq, mayı..." kimi isimlərdə də ahəng qanunu saxlanmır.

Azərbaycanca, türkcə "çuval", farsca "coval" sadə isim kimi sadə tamamlıqda:

İskəndər rus torpağına yürüş edir. Rus sərkərdəsi əsgərləri döyüşə çağırır. Əsgərlər deyir ki, kişilik adına, həm də var, sərvət üçün çalışmaq ta görək çuvalda (bəxt çuvalında) nə var.

"Böyük kisə" anlamında "çuval" isim olaraq "çuval-da" mənasında "dər coval" formatında yerlik halda sadə tamamlıqdır [Nizami, II, s.1257]:

*Kişilik adına, bir də var üçün
Çalışmaq ta görək çuvalda nə var.*

هم از بهر مردی هم از بهر مال
بکوشیم تا چون بود در جوال.

Azərbaycanca "dərə", türkcə "dere", farsca "dərə" sadə isim kimi mürəkkəb tamamlıqda:

Nizami yazır ki, dağ və dərənin şirin otundan bəslənən ahunun (ceyranın) südünə şəkər qatılır. Çağdaş tibb elmi südün şəkərinə laktoza deyir.

"İki dağ ya təpə arasında dərin çuxur" mənasında "dərə" isim olaraq "Dağ ilə dərənin şirin otundan" ("Ze şirin giyahan-e kuho dərə") adlı çıxışlıq halda mürəkkəb tamamlıqda yer alır [Nizami, II, s.1205]:

*Dağ ilə dərənin şirin otundan
Ahunun südünə şəkər qatılır.*

ز شیرین گیاهان کوه و دره
شکر یافته شیر اهوره.

Azərbaycanca "fındıq", türkcə "fındık", farsca "fəndoğ" sadə isim kimi sadə tamamlıqda

Nizami ağacların ziyafət verməsi, innabı və fındığı yerə tökməsi ilə üç metafora yaradır. Orijinalda "fəndoğ" qeyri-müəyyən təsirlik halda sadə tamamlıq, tərcümədə "fındıq" müəyyən təsirlik halda sadə tamamlıqdır [Nizami, II, s.1495]:

*Ağaclar elə bil ziyafət verir,
İnnabı, fındığı yerə tökərək.*

درختان مگر سور میساختند
که عناب و فندق بر انداختند.

Azərbaycanca "gil", farsca "gel" sadə isim kimi sadə tamamlıqda

Hindistanda olarkən İskəndər rəngində kimi bir şəhər görür. "Kəskin və spesifik qoxulu maddə" anlamında "kafur" Nizamidə ağılın simvoludur.

"Çöküntü süxuru" mənasında "gil" isim olaraq "gil-dən" ("əz gel") formatında çıxışlıq halda sadə tamamlıqdır [Nizami, II, s.1482]:

*Bir şəhər gördü, kafur sayacağı,
Sanasan gildən yox, kafurdan idi.*

یکی شهر کافورگون رخ نمود
که گفتی نه از گل ز کافور بود.

Azərbaycanca "giley", farsca "gele" sadə isim kimi sadə tamamlıqda

İskəndər, ordusu təhlükə ilə üzləşir. Uca bəxt üzündən (şahın uca tədbirindən) ordu gilyedən qurtarır, şah da ziyandan.

"Şikayət" mənasında "giley" isim olaraq "giley-dən" ("əz gele") imlasında çıxışlıq halda sadə tamamlıqdır [Nizami, II, s.1466]:

*Sonda da uca bəxt üzündən ordu
Gilyedən qurtardı, şah da ziyandan.*

هم آخر بنیروی بخت بلند
سپاه از گله رست و شاه از گزند.

Azərbaycanca, farsca "xam", türkcə "ham" sadə sifət kimi sadə təyində

Dara məktub göndərir ki, İskəndər qabaqlar ödəyi xəracı yenə ödəsin. İskəndər məktub yazır ki, Dara bu xam istəyindən yüyəni çəksin, Simurq kimi əlyetməz olan İskəndər tora salınmaz.

"Mənasız" anlamında "xam" sifət olaraq sadə təyindir. Bundan başqa, "yüyəni çək" mənasında "enan baz keş" frazeoloji xəbəri "əl çək" mənasını verir, "tora salmaz" anlamında inversiyada "nəyarəd be dam" frazeoloji xəbəri "aldatmaz" anlamına gəlir, Simurq quşu da əl-çatmazlığın simvoludur [Nizami, II, s.1075]:

*Bu xam istəyindən yüyəni çək,
Simurqu bir kimsə toruna salmaz.*

enan باز کش زین تمنای خام
که سیمرغ را کس نیارد بدام.

açıqlamamız:

*Bu xam istəyindən ümidini üz,
Simurqu bir kimsə aldada bilməz.*

Azərbaycanca, farsca "xəz" sadə isim kimi sadə tamamlıqda

Mey içməyən Nizaminin qələmində “saqi” Tanrının, “meynə qanı” (“şərab”) özünü unutmamanın təlmihidir. Ürək xəzə düşən od onu tez və tam yandırdığı kimi, Nizami də istəyir ki, Tanrı ona mənəvi şərab verməklə beynindən dünya sevgisini silsin.

“Xəzli heyvanların tük örtüyü” mənasında “xəz” azərbaycanca “xəz-ə”, farsca “be xəz” yazılışında yönlük halda isim olmaqla sadə tamamlıqdır [Nizami, II, s.1095]:

Ey saqi, o rəngli meynə qanını

Beynimə səpələ, necə od xəzə.

بیا ساقی آن خون رنگین رز

در افکن بمغزم چو آتش بخز.

Azərbaycanca “kiçik”, türkcə “küçük”, farsca “kuçek” sadə sifət kimi mürəkkəb xəbərdə

Nüşabə hədə-qorxu ilə danışan İskəndərə deyir ki, güclü qurd ilə gücü az tülkünün vuruşması kimi güclü İskəndər gücü az Nüşabə ilə vuruşsa, İskəndər kiçik-baş olar, Nüşabə böyük-baş. Başqa sözlə, yenilən tərəf qadın olduğu üçün yenən kişinin adı batar.

“Balaca” anlamında “kiçik” sifətinin qatıldığı və “kiçilən” mənasını verən “kiçik-baş” (“sər-kuçek”) mürəkkəb sifət olmaqla mürəkkəb xəbər rolundadır və həmin misrada “böyüyən” mənasında mürəkkəb sifət olmaqla mürəkkəb xəbər olan “sər-bozorq” söz birləşməsinin antonimidir [Nizami, II, s.1146]:

Vuruşsaq, necə ki qurd ilə tülkü,

Kiçik-baş olarsan, mən də böyük-baş.

در این همبندی چو روباه و گرگ

تو سرکوچک آیی و من سربزرگ .

açıqlamamız:

Vuruşsaq, necə ki qurd ilə tülkü,

Kiçilən olarsan, mən də böyüyən.

Qeyd edək ki, “aşağılanan, dəyərsiz” mənasında Nizaminin işlətdiyi “sər-kuçek” mürəkkəb sifət olaraq [Moin, II, s.1870], eləcə də “yüksələn, dəyərlı” mənasında şairin işlətdiyi “sər-bozorq” mürəkkəb sifət olaraq [Moin, II, s.1855] fars dilinin izahlı lüğətində yer alırlar.

Azərbaycanca “kor”, türkcə “kör”, farsca “kur” sadə sifət kimi mürəkkəb xəbərdə

İskəndər şahın yanına gələn birisi ona deyir ki, Rey şəhərində bir quldurbaşı var, bandası ilə camaatı talan edir və mənim də elə ordum yoxdur ki, pis gözü (düşməni) kor etmək olsun.

“Gözü görməyən” anlamında “kor” sifətinin qatıldığı azərbaycanca “kor etmək olsun”, farsca inversiyada olan “təvan kərd kur” mürəkkəb xəbərdir [Nizami, II, s.1187]:

Elə bir ordum yox, zor işlədərək,

Onunla pis gözü kor etmək olsun.

مرا لشکری نیست چندان بزور

کز و چشم بدرا توان کرد کور .

açıqlamamız:

Elə bir ordum yox, güc işlədərək,

Düşməni sıradan çıxarmaq olsun.

Azərbaycanca “qıfil”, farsca “ğofl” sadə isim kimi frazeoloji xəbərdə

Təklilyə çəkilən Nizami qapını özgülərə bağlayır, dünyaya qıfil vurur, dünyada yaxşı-pis nələr olduğunu bilmir. “Açarla bağlanıb açılan alət” mənasında “qıfil” isim olaraq azərbaycanca “qıfil vurdum”, farsca inversiyada olan “zədəm göfl” frazeoloji xəbərində [Nizami, II, s.978]:

Qapını özgəyə uca göy təki

Bağlayıb, dünyaya bir qıfil vurdum.

در خانه را چون سپهر بلند

زدم بر جهان قفل ویر خلق بند .

açıqlamamız:

Qapını özgənin üzünə bərk-bərk

Bağlayıb, dünyayla bağları qırdım.

Azərbaycanca “pambıq”, türkcə “pamuk”, farsca “pənbe” sadə isim kimi mürəkkəb xəbərdə

Nizami özünə öyüd olaraq deyir ki, yatmışlar (nəfsə qulluq edənlər) arasında olduğu üçün susmalıdır, onların mənasız sözlərini eşitməmək üçün qulağına pambıq tıxamalır.

“Birillik bitki” mənasında “pambıq” isim olaraq “pambıq tıxa” (“pənbe dər neh”) mürəkkəb xəbərində [Nizami, II, s.1095]:

Yatmışlar yanında qalmısan, bir sus,

Uyu ya qulağa gəl pambıq tıxa.

چو هم رسته خفتگانی خموش ،

فرو خسب یا پنبه در نه بگوش .

Azərbaycanca “şor”, farsca “şur” sadə sifət kimi mürəkkəb təyində

İskəndər şirin və şor olan yol azığını cavan dəvələrə yüklədir, dirilik suyunu tapmaq üçün bir qrup yaxını ilə qaranlıq diyara yola çıxır. “Duzlu” mənasında “şor” sifət olaraq “şirin və şor olan” (“Ze şirino şur”) mürəkkəb təyində [Nizami, II, s.1308]:

*Şirin və şor olan yol azığını
Cavan dävələrə (bir-bir) yüklətdi.
همه توشه ره ز شیرین و شور
روان کرد بر بیسکان بور.*

**Azərbaycanca "şüşə", türkçə, farsca
"şişe" sadə isim kimi mürəkkəb tamamlıqda**

Dara ölüm anında İskəndərə deyir ki, üzəri-nə düşən daşdan parçalanan şüşə bütövlüyünü itirdiyi kimi, o da aldığı yarıdan sağalmaz. "Sərt, şəffaf material" anlamında "şüşə" isim olaraq azərbaycanca "şüşənin üstünə", farsca "bər şişe" mürəkkəb tamamlığına [Nizami, II, s.1090]:

*Şüşənin üstünə daş düşər olsa,
Çarə qapısına açar tapılmaz.
ولیکن چو بر شیشه افتاد سنگ،
کلید در چاره ناید بچنگ.*

**Azərbaycanca "tərə", türkçə "tere",
farsca "tərre" sadə isim kimi sadə tamamlıqda**

"İqbalnamə"ni 60 yaşında bitirən Nizami bu poemanın sonunda buyurur ki, yaşı ötsə də, sağlam olmasa da süfrəsi (poeziyası) heç bir tərədən (elmi-poetik yenilikdən) xali deyil.

"Yeməli yabanı otların ümumi adı" anlamında "tərə" isim olaraq "tərə-dən" ("əz tərre") formasında çıxışlıq halda sadə tamamlıqdır [Nizami, II, s.1530]:

*Süfrəm bir tərədən xali deyildir,
Fəğanım budur ki, sağlam deyiləm.
تهی نیست از تره ای خوان من،
ز ناتندرستیست افغان من.*

**Azərbaycanca "tut", türkçə, farsca "tud"
sadə isim kimi sadə mübtədə olaraq**

Tutun halvadan, tut yarpağının ipəkdən so-raq verməsi bu deməkdir ki, tutdan bişirilən bəkməz halvaya qatılır, tut yarpağı isə barama qurduna yem olaraq verilir. "Kiçik, şirəli mey-və" anlamında "tut" isim olaraq adlıq halda sadə mübtədədir [Nizami, II, s.1188]:

*Həm tut, həm yarpağı, bu iki novbar
Halvadan, ipəkdən soraq verirdi.
دو نو باوه هم تود و هم برگ تود
ز حلوا و ابریشم آورده سود.*

**Azərbaycanca "tünük", farsca "tonok"
sadə sifət kimi sadə təyin olaraq**

İskəndərə qonaqlıq verən Bərdə padşahı Nüşabə saraydan bayıracan süfrə düzdürür.

Çoxsaylı yeməklər arasında tünük lavaş və yu-varlaq qalac da vardı. "Nazik" mənasında "tü-nük" sifət olaraq sadə təyindir [Nizami, II, s.1148]:

*Tünük lavaş ilə yuvarlaq qalac
Saraydan bayıra (düzülü idi).
رفاق تنک، گرده گرد روی
ز گرد سر پرده تا گرد کوی.*

**Azərbaycanca "ümid", türkçə "ümit",
farsca "omid" sadə isim kimi mürəkkəb
xəbər də**

Aldığı qılınc yarasından ölməkdə olan Da-raya İskəndər deyir ki, nə tədbirin var, hansı is-təyin var, onları icra etməyə hazırım. "Gözlən-ti" mənasında "ümid" isim olaraq "ümidin var" ("omid dari") mürəkkəb xəbərində [Nizami, II, s.1091]:

*Hansı tədbirin var, istəyin nədir?
Kimə ümidin var, qorxudan kimdir?
چه تدبیر داری، مراد تو چیست؟
امید از که داری و بیمت ز کیست؟*

**Azərbaycanca "yava", farsca "yave" sadə
sifət kimi mürəkkəb xəbər də**

Nizami deyir ki, dostun iç üzünü tanıma-yınca, sirrin iç üzünü yava eyləmə. Başqa sözlə, dostu tanımayınca, sirri ona açma. "Mənasız" mənasında "yava" sifət olaraq "yava eyləmə" ("yave məkon") mürəkkəb xəbərində [Nizami, I, s.1143]:

*Dostun gövhərini tanımayınca,
Sirrin gövhərini yava eyləmə.
تا نشناسی گهر یار خویش،
یاوه مکن گوهر اسرار خویش.
açıqlamamız:*

*Dostun kimliyini tanımayınca,
Sirrin varlığını mənasız etmə.*

Son olaraq bildiririk ki, Nizami əsərlərinin orijinalında olan yüzlərlə türkizm çox sayda qrammatik funksiya ifa edirlər. Bunu bir məqalə yox, bir doktorluq dissertasiyası da tam əhatə edə bilməz. Bir də ki, tədqiq olunan 21 türki-zimdən sayca on türki-zimin oxunuşunu veririk.

Bunu da vurğulamaq lazımdır ki, məqalədə tədqiq olunan "bağ, bəl, çinar, çuval, dərə, fin-dıq, gil, giley, xam, xəz, kiçik, kor, qıfıl, pam-bıq, şor, şüşə, tərə, tut, tünük, ümid, yava" sözləri "Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti"nin 2011-ci ildə çıxan nəşrinin müvafiq dörd cildində Azərbaycan-türk köklü olaraq təsdiq olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Moin M., Fərəng-e Farsi, II cild, Tehran, "Əmir kəbir", 1366, səh.1477-2774
2. Nizami G., Kolliyat-e Xəmse, I cild, Tehran, "Cavidan", 1374, səh.678
3. Nizami G., Kolliyat-e Xəmse, II cild, Tehran, "Cavidan", 1374, səh.679-1533

Elman GULIYEV

GENERAL AZERBAIJANI-TURKISH WORDS
IN NIZAMI'S PERSIAN "KHAMSA"

SUMMARY

Hundreds of lexical units of Turkish origin are used in the originals of Nizami's five poems, ghazals and poems. The poet repeatedly allocates space for each of them.

The Turkisms mentioned in the article are common words of the Azerbaijani literary language, as they were nine centuries ago. 15 Turkisms are simple nouns and 6 are simple adjectives.

The relevance of the article is that Turkisms are given in Persian in the relevant verses, philological translations of the author of the article are presented, which is important from the point of view of the history of the Azerbaijani literary language.

We hope that scholars and researchers studying Nizami's poetic legacy will pay attention to the linguistic issues raised in this article.

Keywords: *Turkism, simple noun, simple adjective, phraseological predicate, adverbial modifier of place, predicate, completeness.*

Эльман ГУЛИЕВ

ОБЩЕУПОТРЕБИТЕЛЬНЫЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКО-ТЮРКСКИЕ
СЛОВА В ПЕРСИДСКОЙ «ХАМСА» НИЗАМИ

РЕЗЮМЕ

Сотни лексических единиц тюркского происхождения используются в оригиналах пяти поэм, газелей и стихотворений Низами. Поэт неоднократно употребляет их.

Упомянутые в статье тюркизмы - это общеупотребительные слова азербайджанского литературного языка, как и девять веков назад. 15 тюркизмов - простые существительные, а 6 - простые прилагательные.

Актуальность статьи заключается в том, что тюркизмы даны на персидском языке в соответствующих стихах, представлены филологические переводы автора статьи, что важно с точки зрения истории азербайджанского литературного языка.

Мы надеемся, что ученые и исследователи, изучающие поэтическое наследие Низами, обратят внимание на лингвистические вопросы, затронутые в этой статье.

Ключевые слова: *тюркизм, простое существительное, простое прилагательное, фразеологическая сказуемое, обстоятельство места, сказуемое, дополнение.*